Двомовність і вульґаризми

Дисиміляція плинних в українській літературній мові

Олексі Горбачеві

Скорочені назви словників, використаних у цій статті, в абетковому порядку (з датами їх публікації): Ак 1924–1933; Бер 1627; БілНос 1843; Блд 1970–1980; ВасРуд 1937; Войц 1823; Гол 1968; Грінч 1909; Жел 1886; ІвШумл 1918; Кал 1948; Кир 1953–1963; Котл 1798–1842; СКСГорб к. 1650; СКСНімч к. 1650; Тум 1793; Шевч 1793; Шевч 1840–1861.

Бібліографічні відомості про ці словники подано в їх хронологічно впорядкованому списку наприкінці статті.

Склад і етимологічні зв'язки українських арґо і сленґу були темою багатьох розвідок і публікацій Олекси Горбача, починаючи від його студентських років. Вони значущо посунули вперед вивчення цієї тематики й проблематики. Стаття, тут пропонована, присвячена обговоренню деяких випадків переходу слів української літературної мови у категорію вульґаризмів. Слова можуть ставати вульґаризмами або з причин семантичних (obscena, суспільні табу і т. п.) або через зв'язок із певним соціяльним середовищем. У цьому, другому випадку вони межують з арґотизмами й сленґізмами і, отже, входять у коло проблем, що цікавили Олексу Горбача. У цій статті термін вульґаризм уживається тільки в такому значенні.

Від кінця 16-ого сторіччя, а з повною силою в 17 сторіччі в українській мові з'явилася доволі послідовна тенденція усувати наявність двох *r* в одному слові, дисимілюючи одне з них у *l*, напр., *срѣбро* > *срібло*, *рыцарь* > *лицар*. Випадки таких дисиміляцій трапляються в багатьох мовах і в різні часи, але в українській мові 17 століття вони набрали незвичайної реґулярности. Докладні географічні межі цього явища не встановлені, але можна думати, що вогнище його було на Лівобережній Україні й Середньому Подніпров'ї, а отже, зв'язати його з козацьким середовищем. Засвідчені приклади переходу *r* + *r* в *l* + *r* або *r* + *l* зібрані в Shevelov, 640–641. Нас тут цікавитиме не

так перебіг цієї зміни в 17 сторіччі, як міра утримання дисимільованих форм у 19 і 20 сторіччях.

Із згаданого списку прикладів у цій статті буде розглянена група з шістнадцяти слів (поданих тут у дисимільованій формі): *голічерева, леестр, лейментар, лейтар, лепорт, лимар, лицар, муляр, олендар, паламар, прищулитися, рибалити* (і похідні), *сколоздрий, срібло, фільварок, ярмалок*.

Із цих слів чотири прищепилися в дисимільованій формі і стали або єдиною або нормальною, не забарвленою стилістично формою літературної мови: *паламар, рибалити, срібло* и *фільварок*. Але *фільварок*, який базується кінець-кінцем на німецькому *Vorwerk*, власне не є проблемою української мови. Слово прийшло з польської мови, ще перед 17 сторіччям, дисиміляції воно зазнало ще в старопольській мові, де форми *folwerek* уживано не пізніше від 14 сторіччя (форми з *r* у першому складі були ще знані в 1394–1423, але вже тоді виняткові. – SlStP 362 f.). Скільки знаємо, ні одне українське джерело не подає в цьому слові форми з двома *r*.

Також виключно з *l* знаходимо слово *паламар*, що походить з грецького παραμονάριος з його незвичайним збігом сонорних, що творив усі передумови для дисиміляційних процесів. У грецькій мові їх могла стримувати етимологічна прозорість слова, але на українському ґрунті цієї передумови не було.

Не було проявів тенденції відновити *r* і в слові *рибалити*. Виведене з *рыбарь* (староцерковнослов'янське *рыбар'ь*; Бер 1627 має його як *рыбарь* і *рыбарка*, СКСГорб к. 1650 як *рыбарь*), після дисиміляції, через брак аґентивного суфікса *-ал* [*r'* на цей час уже втратило або втрачало паляталізацію] – воно було заступлене формою, поширеною наростком *-к(а)*. Форми з *r* що їх подибуємо в словниках 17 століття, безумовно, церковнослов'янські, а не українські. У нові часи ні один словник не подає тільки форм з *r*, але Жел, Грінч і Блд як варіянт відзначають також і такі форми: Жел з відсилачем до *рибак*, Грінч до *рибалка* як на справді поправні форми. У Грінч всі приклади форм з *r* походять з гуцульських та інших західноукраїнських говірок, себто діялектні і то з такої території, куди дисиміляційні процеси, правдоподібно, не ширилися або ширилися лише спорадично. Блд іґнорує такі діялектні форми, натомість з позначкою "рідко" наводить форму *рибар* з двома прикладами. Один II приклад – явна алюзія до церковнослов'янських церковних текстів, другий – новітній (себто позичений з російської поетичної мови) церковнослов'янізм.

Беззастережно панує варіянт з *l* у випадку слова *срібло*, але поруч

уживаний у поетичній мові – і то рідко – варіянт *сребро/срібро*. Напр., у Шевченка співвідношення їх 9 до 4. Західний українець Желехівський наводить обидві форми як рівноправні, але далеко більша кількість похідних від *срібло* ясно показує більшу защепленість цієї форми в живій літературній мові. Грінч і ІвШумл подають форми типу *сребро/серебро* з посиланням на *срібло* як єдино поправну. Для Блд форми з другим *r* – діялектні або застарілі, а спеціяльно *сребро* також поетичне, поділ мало вмотивований.

У інших словах з розгляданої тут групи з більшим чи меншим успіхом діяла тенденція реставрувати форми з *r*, а форми з *l* обмежити або й зовсім усунути. Але ці процеси відбувалися в різний час, з різною силою і під тиском не однакових чинників.

Є випадки, де вирішальним фактором було намагання відновити етимологічну прозорість слова або зв'язок даної форми з основною формою слова, що кінець-кінцем виходить на те саме. Перше маємо в *голічерева* і *сколоздрий*, друге в *олендар*, *муляр*, и *прищулитися*.

У випадку *голічерева* таку форму подають Грінч і Блд, тоді як уже БілНос, а далі Жел подають *горічерева*; Блд допускає її як рідшу. Але особливо цікавий у нашому контексті Кир. Він подає тільки *голічерева*, але супроводить його позначкою "народне, вульґарне". До цього ми повернемося далі.

Форму *сколоздрий* дивним дивом наводить тільки Жел, взагалі найобережніший з усіх українських словникарів 19–20 сторіч щодо вживання форм із дисимілятивним *l*. Можливо, що йому була неясна етимологія слова. Грінч, ІвШумл, Кир і Блд – усі відновляють *r*: *скороздрий*.

Олендар, засвідчене в 1736 (Shevelov 640), з новіших словників знаходимо лише в БілНос 1843, але поруч з *орендар*. Витіснення форми *олендар* формою *орендар*, безсумнівно, відбулося під впливом таких форм, як *оренда*, *орендувати* тощо, де другого *r* не було.

Подібно до цього в *муляр* віднова форми типу *мурар* (слово через польську мову, що теж має паралельні форми *murarz* і *mularz*, походить з німецького слова, яке в сучасній німецькій мові звучить *Maurer*), напевно відбулася під впливом *мур*, хоч не можна виключати й польських впливів. Паралельні форми, з *r* и *l* дозволяють Жел і (*мурар* – другорядне) Грінч.

Нарешті, в *прищулитися* віднова *r* (*прищуритися*) відбулася, правдоподібно, під впливом безпрефіксної форми *щуритися* (*прищуритися* має як другорядну форму Грінч, а також Кир і як рівнорядну Ак, Кал, Гол і Блд) так само, як під впливом префіксованої форми постала безпре-

фіксна *щулитися* як варіянт первісного *щуритися*. З раніших джерел обидві форми знаходимо в "Енеїді" Котляревського й у Жел.

Іншою причиною поновлення форм з другим *r* могло бути поновне позичення даного слова з чужої мови. Це випадок слів *реєстр*, *рапорт*, можливо також *рейтар* і *ярмарок*.

Форма *леестр*, яку знаходимо в Шевченка й П. Куліша (хоч, характеристично, не в учених книжників 17 сторіччя – СКСГорб 217, СКСНімч 501), в 19 сторіччі закріпилася була як специфічний термін козацької доби 17 сторіччя й гетьманської держави 17–18 сторіч. У словниках середини 19 – початку 20 століть поруч з'являється нова позика з російської мови *реестр* (обидві форми в БілНос, Жел, Грінч та ІвШумл 1843–1918). Усі пізніші словники мають *реестр*, а Блд навіть застосовує цю форму і тільки цю до 17–18 сторіч, цілковито оминаючи форму *леестр*, за винятком прикметника *лейстровий*. Цей останій подано з позначкою "діялектне" (!?).

Форма *лепóрт* виступає в Котл, БілНос, Жел і Грінч; ІвШумл подає паралельно *рáпорт* і (на другому місці) *лепорт*. Усі пізніші (радянські) словники оминають форму з *l*. Форма *рапорт* – позика з російського.

Лейтар поруч *рейтар* знаходимо в БілНос і Грінч. Усі інші словники мають тільки *рейтар*. Так і в російській мові.

Ярмалок знаходимо в записі 1703 р. (Shevelov 640), а пізніше в словнику Туманського 1793, ст. 156; БілНос має обидві форми *ярмалка* і *ярмарок*, і так само дві форми має Жел (*ярмалка*, *ярмалок*, і *ярмарок*). Грінч також наводить дві форми, але дає перевагу формі з *r*. У словниках, виданих Інститутом мовознавства Академії Наук у Києві, починаючи від 1937 р. (ВасРуд), знаходимо тільки *ярмарок*. У цьому слові в давніші часи міг діяти вплив польської форми *jarmark*, а в пізніші – російської *ярмарка*. Але секундарне запозичення тут стосувалось не до слова в цілості, а власне до послідовности *l* – *r*.

Польський, німецький і латинський (regimentum) частковий вплив міг мати місце в слові *лейментар/рейментар*. Уже Туманський, 1793, ст. 104, а за ним БілНос і Жел мають форму *рейментар*; тільки Грінч подає обидві форми. Новіші словники цього слова взагалі не наводять.

Останні двоє слів з нашої групи, *лимар* і *лицар* мали деякі цікаві особливості в своєму розвитку і тому потребують окремого розгляду. Обидва слова походять, через польське посередництво, з німецької мови, де тепер вони виступають як *Riemer* і *Ritter*. Перше з цих слів відзначається тим, що в ньому, попри наявність діялектних варіянтів з двома *r*, прищепилася й була заведена до стандартної мови дисимільована форма; друге слово характеризується в своєму розвитку тим, що

після, здавалося, повної перемоги дисимільованої форми II силоміць здеґрадовано в процесі стандартизації літературної мови.

Римаръ знаходимо ще в Войцеховича, 1823, але БілНос, 1843 має вже паралельно *лимаръ*, яке впорядник словника характеризує як "испорченное слово", Шевченко вживає виключно *лимар* (2×), Жел дав посилання від *лимар* до *римар*, а Грінч вже навпаки. Відтоді словники подають або тільки *лимар* (ВасРуд) або наводять також форми типу *римар*, але застерігаючи від їх уживання такими позначками, як "розмовне, рідке" (Кир, Гол, Блд), хоч, власне, слово це не розмовне, а історичне або діялектне, як показують і приклади, подані в Кир і Блд, за винятком, ясна річ, уживання в топонімії, як от *Римарська* (вулиця в Харкові), *Rymarevs'kyj xutir*, *Rymarivka*, село, обидва в кол. Полтавській губернії і *Римаренків хутір* на Харківщині (RGNb, 14–15). У літературній мові сьогодні *лимар* – єдино вживана форма.

Розвиток функціонування словоформи *лицар* і похідних якийсь час був подібний. Ще в Котляревського різко переважала форма *рицар* – 9 випадків з загальної кільности 13. При цьому треба одначе мати на увазі, що майже в усіх випадках (12 з 13) ці дві словоформи виступають в останніх двох частинах "Енеїди", де як відомо, поважний тон переважає над гумористичним і впливи російської поезії високого штилю дуже виразні. БілНос має вже *лицарь*, а похідні форми *рицéрскій* і *рицéрство* своїм наголосом і своїм *е* після *с* зраджують, що вони – польонізми. У Шевченка *лицар* з похідними панує вже цілковито: 6 випадків і інші 6 в позапоетичних творах супроти одного *рицарі*, цей останній на тлі інших русизмів у відповідному контексті "Неофітів". У Жел і Грінч *рицар* і похідні подані лише для того, щоб відіслати до форм з *l*. В ІвШумл перевагу рішуче дано формам з *l*, і, нарешті, вже в радянські часи, у ВасРуд, 1937 наводиться тільки *лицар*. Тут, отже, досягнено становища, подібного до того, що характеризує слово *лимар*. Але Кал, 1948 рішуче змінює нормативні рекомендації: *рицар* виноситься на перше місце, а в деяких похідних наводяться тільки форми, виведені звідси: *по-рицарському*. Щодо форми *лицар*, то вона подається зі своєрідною позначкою "фолкльорне, поетичне, звичайно – *лицар*". Кир (1952, 1962) подав *рицар* без будь-яких позначок, отже як невтральне й звичайне, а *лицар* позначав "переважно фолкльорне, поетичне". Гол, 1968 зберігає цю ситуацію, але злегка змінює характеристику слова *лицар* – "поетичне, фолкльорне, переносне – звичайно". Нарешті, Блд, 1973 при затриманні загальної ситуації диференціює значення слова, наділяючи їх такими характеристиками: "історичне", "переносне" і "переносне, розмовне".

Цей "coup d'état" нормалізаторів літературної мови проти словоформи *лицар* з похідними знайшов таку характеристику в недавній статті В.Чабаненка (Чабаненко?), 31–32: "З літературним нормуванням пов'язана також стилістична маркованість звукових варіянтів деяких іншомовних слів, запозичених українською мовою в минулі епохи." Навівши серед багатьох прикладів і *лицар*, автор визнає, що ця форма вживається часто, і приписує їй "героїко-романтичну поетичність". Характеристика ця виразно спирається на позначки словників 1948–1973 рр.

Але прийняти її важко. Якщо *лицар* характеризується "героїчністю" і поетичністю, то за законом контрастування однозначних мовних елементів *рицар* може бути або невтральною (немаркованою) або зниженою формою (вульґаризмом). Проте цьому суперечить уся практика сучасної радянської преси й деяких творів найновішої радянської літератури. Обмежуся на одному прикладі: "... вічноюний красень, витязь верховин і рицар душі" (Ст. Ткачук, "Нічия пора", Букарешт 1979). Такого ж характеру й приклад, що його подає Блд (під гаслом *рицар*): "Безстрашний рицар революції Фелікс Дзержинський ..." Зрештою сама вже плутаність характеристик словоформи *лицар* у словниках, починаючи від 1948, – виданих усі, до речі, тією самою інституцією, свідчить про те, що в лексикографів не було певности і що вони діяли ґвалтовно супроти живої мови. Поновне (і штучне) впровадження до літературної мови форми *рицар*, цього разу, безперечно, взятої з російської мови, саме в "високій" функції означало в суті речі спихання форми *лицар* на "низький" рівень. Це заходило однак у кричущу суперечність з уживанням цієї форми в усій літературі, почавши, либонь, від Котляревського, а, вже зовсім певне, від Шевченка. Звідси плутані характеристики, звідси суперечність із мовною традицією двосторічної тяглости.

Тут можна пригадати вже згадану спробу "знизити" слово *голічерева* в вульґаризми, хоч, правда, характеристика ця заступлена в Блд менш радикальним "розмовне", отже, тут нормалізатори відступили перед практикою живої мови.

Нема потреби доводити, що сама в собі дисимілятивна зміна *r* на *l* не означає жадної вульґаризації. Якби хтось сумнівався, можна послатися на історію еспанської мови, де ця заміна відбулася в регулярністю, подібною до української. *Arbol* 'дерево' (з латинського *arbor*), *peluquería* 'голярня' (пор. *перука*) та ін. (як і метатезні форми типу *peligro* 'небезпека' з латинського *periculum*) не мають найменших пейоративних нюансів. Зрештою, й збереження української форми *лимар* як стилістично немаркованої говорить про те саме.

Власне, порівняння двох словоформ *лимар* и *лицар* з'ясовує, в чому тут справа. Слова ці близькі звуковим складом і мають подібну історію в 17–20 сторіччях. Різниця між двома словами та, що перше слово не має паралелі в російській мові з її *шорник*, а друге має (*рыцарь*). В умовах двомовности, при перевазі, надаваній у багатьох функціях російській мові, ті українські форми, що відрізняються якоюнебудь однією особливістю свого фонетичного складу, в даному випадку одним приголосним, легко починають сприйматися як перекручення відповідних російських слів, а тим самим стають кандидатами на "зниження" свого стилістичного рівня. У випадку *лицар* цю "природну" тенденцію підхопили нормалізатори літературної мови й стали запроваджувати "інновацію" – себто впровадження російської форми, – випереджаючи "природний" розвиток. Не спинило їх те, що це заходило в суперечність з іще живою мовною традицією, дарма що ця обставина призвела до плутання стилістичних позначок в укладаних ними словниках.

Тенденція ця далеко не обмежується на словах з дисиміляцією плинних. З наведених у Чабаненка (Чабаненко?), 31, прикладів словоформ такі, як *анахтема, кумедія, кумпанія* вже пройшли ввесь шлях до перетворення на вульґаризми, а такі, як *кватира, мент, шпиталь* досить далеко посунулися на цьому шляху. На вульґаризми знижено також деякі поодинокі власні (не спільні з російською мовою) слова й деякі граматичні форми. За приклад першого можуть правити слова *ватажок* і *проводир*, вживані в літературній мові першої половини двадцятих років у значенні 'лідер'. Так ще в Ак 1924 (хоч ІвШумл слідом за *проводир* наводить також *вождь* – відповідно вже геть пізніше І. Огієнко, 201 писав про *ватажок*: "Уважати це слово за принизливе немає підстав"). Тепер ці слова заступлені церковнослов'янізмом, позиченим з російської мови *вождь*. Прикладом другого можуть бути непрямі відмінки чужомовних слів на *-о* типу *кіно, депо, бюро* – родовий відмінок *кіна, депа, бюра*. Прикладів обох категорій є багато. Можна думати, що один з процесів, що супроводять вигасання однієї мови й заступлення її іншою, особливо якщо ця друга споріднена, є зниження чимраз більшого числа її елементів на ролю вульґаризмів. Теоретично, можна уявити собі, що логічним завершенням цих процесів могло б бути схоплення мовцями всієї мови, що перебував в відступі, як вульґаризованого варіянта або субститута мови, що перебував в наступі.

Передує цьому звичайно втрата мовою в відступі власних арґо й сленґів. Для української мови процес цей чи не завершився. Ще в 19 столітті українська мова мала різні арґо й сленґ, правда, не міського типу, не кажучи вже про попередні століття (згадаймо тут ще раз хоч

би "Енеїду" Котляревського). У сучасній Україні, як здається, власні українські арґо відмерли, а інновації в сленґу позичаються майже автоматично з російської мови. Наприклад, в'язничний жарґон, навіть в українських противників радянської системи й домінації російської мови, типово "всесоюзний". Так і в інших неросійських мовах СРСР. Про небезпеку цього явища для самостійного розвитку, кінець-кінцем і самого існування неросійських мов СРСР немає потреби говорити. Жарґони й сленґ є і віддавна були тим ґрунтом, звідки приходять живущі соки до даної мови, ґрунтом, де безперешкодно точиться її життя. Загально відомо, що і сучасні романські мови постали з "вульгарної", а не нормативної латини.

Невеличкий екскурс у виживання й відживання невеликої групи слів з дисиміляцією плинних в умовах українсько-російської двомовности освічених українців відкриває перспективу на далеко ширші явища збереження чи вигасання мов. У цій статті ці проблеми, певна річ, можуть бути тільки порушені. Повне й всебічне висвітлення їх вимагало б довшого й ґрунтовнішого опрацювання.

1983

Словники, використані в цій статті, в хронологічному порядку:

Бер 1627 – Лексикон словенороський Памви Беринди. Підготовка тексту і вступна стаття В. Німчука. Київ 1961.

СКСГорб к. 1650 – Олекса Горбач. Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Єпіфанія Славинецького. Рим 1968.

СКСНімч к. 1650 – Лексикон латинський Є. Славинецького – Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. Підготував до видання В. Німчук. Київ 1973.

Тум 1793 – Федір Туманський, Летописец Малыя России. Российский магазин, 1793, 1–3.

Котл 1798–1842 – В. Ващенко, Ф. Медведєв, П. Петрова, Лексикон "Енеїди" І. П. Котляревського. Покажчик слововживання. Харків 1955.

Войц 1823 – И. Войцехович, Собрание слов малороссийского наречия. Сочинения в прозе и стихах. Труды общества любителей российской словесности при Имп. московском университете, ч. III. Москва 1823.

БілНос – П. Білецький-Носенко, Словник української мови. Підготував до видання В. Німчук. Київ 1966.

Шевч 1840–1861 – В. Ващенко ред. Словник мови Шевченка. 1–2. Київ 1964.

Жел 1886 – Є. Желеховский (і С. Недільський), Малоруско-німецкий словар. 1–2. Львів 1886 (= Мюнхен 1982. Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача).

Грінч 1909 – Борис Грінченко, Словарь української мови. Київ 1909.

ІвШумл 1918 – С. Іваницький і Ф. Шумлянський, Російсько-український словник. Катеринослав – Ляйпціґ 1923.

Ак 1924–1933 – Українська Академія Наук, Російсько-український словник. 1–3. Ред. А. Кримський, С. Єфремов. Київ 1924–1933.

ВасРуд 1937 – Академія Наук УРСР, Російсько-український словник. Ред. С. Василевський, Є. Рудницький. Київ 1937.

Кал 1948 – Академия Наук Украинской ССР, Русско-украинский словарь. Ред. М. Калинович. Москва 1948.

Кир 1953–1963 – Академия Наук Украинской ССР, Украинско-русский словарь. I–VI. Ред. І. Кириченко. Київ 1953–1963.

Гол 1968 – Академія Наук Української РСР, Російсько-український словник. 1–3. Ред. С. Головащук, Л. Коробчинська, М. Пилинський. Київ 1968.

Блд 1970–1980 – Академія Наук Української РСР, Словник української мови. 1–11. Голова редакційної колегії І. Білодід. Київ 1970–1980.

Видання, цитовані в статті:

Огієнко: Митрополит Іларіон, Етимологічно-семантичний словник української мови. Том I, А–Д. Вінніпеґ 1979.

RGNb – Herbert Bräuer (ред.), Russisches Geographisches Namenbuch. VIII. Вісбаден 1976.

George Y. Shevelov, A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Гайдельберґ 1979.

SlStP – Polska Akademia Nauk, Słownik staropolski. II. Red. St. Urbańczyk. Вроцлав 1958.

В. Чабаненко, Фонетична варіантність слова і мовна експресія. Мовознавство 5/1981.

GEORGE Y. SHEVELOV

In and around Kiev

[illegible]

HEIDELBERG 1991
CARL WINTER · UNIVERSITÄTSVERLAG